

השימוש בפצצות חבצורה גרם לדלקות ענק שמוטטו כחים שלמים על יושביהם והרסו בניינים היסטוריים עתיקים רבים, ובהם ארמונות וכנסיות. גם חלק מבתי החולים בעיר נפגעו, ואלפי הקרובות נקברו באופן ארעי בגנים ציבוריים מתחש למגפות. עוד מהרה הסתמן בעיר מחסור חמור באמצעי רפואה. הגרמנים לא אפשרו לכוהנות הצלה להגיע לעיר, אך לא חסמו את דרכם של הפליטים שגורשו או ברחו מן היישובים שבמערב פולין. בהמולת המלחמה התברר כי למתורסים שהוקמו ברחבי העיר לא הייתה שום חשיבות הגנתית, והם נעשו מכשול לחיובי העיר וגורם ששיחק את התנועה בה. למן השכוע השלישי למלחמה הייתה ורשה ללא חשמל, מים וגז, ותושבים רבים חסרו מזון כסיסי.

כמשך חודש ימים עמדה ורשה כמצור וקרקב. בפרק זמן זה נהרגו בעיר כ־20,000 בני אדם ועוד כ־50,000 נפצעו. כרבע מבתי העיר נפגעו, וחלקם נהרסו כליל. כ־28 בספטמבר נכנעה ורשה. למחרת נכנסו אליה צבאות גרמניים והמטש הגרמני בוודשה החל.

כבר בימים הראשונים לכיבוש חשו 360,000 יהודי העיר את אימי הכיבוש הגרמני על כשרום: חיילים גרמנים התעללו ביהודים כרוחבת וטפלו במיוחד ליהודים דתיים ולמי שכגידהם דערו על מעמדם החברתי הגבוה; חנויות, בתי עסק ואוצרות אמנות נשרדו, הופקעו דירות של יהודים; ורכישו שהוסחו ככחים נמצא על-ידי גרמנים שהודרכו בידי מלשינים פולנים ויהודים. ההתעללות בגברים וכנשים יהודים והשפלתם הקשה שיתקו במידה רבה את חיי הציבור היהודי עוד לפני פרסומם הדישמי של צווי גרמניים אנטי-יהודיים.

כבר כ־4 באוקטובר 1939 הוטל על אדם צ'רניאקוב, אדם משכיל ומהנהרס במקצועו, להקים את מועצת הקהילה היהודית. היוזמה היה מסגרת חדשה לחלוטיץ שהוקמה בפקודת הגרמנים, וכמקומות אחרים הוא נדרש לשאת במלא האחריות ליישום המדיניות הגרמנית בקרב האוכלוסייה היהודית. וכי ביוזמה עשו כל שיכולתם על מנת להקל את מצוקת היהודים. ואולם חוסר יכולתם לפעול כהנהגה יהודית ממשית וכישינוגם להקטיף את ממדי האסון שפקד את היהודים נתפס לא פעם כהוכחה לחוסר תפקודם המספק וגורר האשמות קשות.

סטורנטרים, תנועות נוער, ספריות, תאטרות ומועדונים יהודיים שהיו אבן שואבת לצעירים יהודים רבים.

ואולם, בצד החיות שאפיינה את הקהילה היהודית בפולין בכללה ואת זו בוודשה בפרט נאלצו יהודי ורשה להתמודד בתקופה זו עם קשיים רבים: המצוקה התמורית התגברה בשל המשבר הכלכלי העולמי ובשל המדיניות הכלכלית הפולנית; הממשל והחברה הפולנית הפגינו אנטישמיות כלפי היהודים עד שפגיעות בהם היו לשגרה; ויערי הגירה ממשיים לא היו קיימים. עם זאת, בתודשים שקדמו לפרוץ מלחמת העולם השנייה ובעקבות המתחמת המדינית הגוברת עם גרמניה מצד אחד ועם רוסיה מצד אחר חלה מידת מה של התקרבות מסוימת בין האוכלוסיות היהודית והפולנית בוודשה.

כ־1 בספטמבר 1939 תקפה גרמניה הנאצית את פולין כטקטיקה שכוונתה מלחמת בוק (Blitzkrieg), וכבר נפתחה מלחמת העולם השנייה. כבר בשבועות הראשונים למלחמה עמדה ורשה במתקפה אכזרית וקשה. בעקבות ההתקדמות המהירה של הכוחות הגרמניים החליט הפיקוד הצבאי הפולני הכביד לכצר את ורשה ולהגן עליה ככל מחירי. ההחלטה אומצה בלתי על-ידי ראש העיר סטפן סטז'ינסקי (Stefan Starzyński), ובעקבות פנייתו החלו תושבי העיר, נוצרים ויהודים כאחד, לכצר את העיר: מרתפי הבתים הוכשרו לשמש כמקלטים ארעיים; כרוחבות הוקמו מתרסים; וכמבואות העיר נחפרו תעלות נגד טנקים. ואולם, בה בעת התפרסמה קריאה סותרת של דובר המפקד העליון של צבא פולין שקראה לגברים המסוגלים לשאת נשק לצאת מוורשה כמטרה להקים קו ביצורים על הנהר בוג (Bug), וזאת יצרה כהלה עצומה. עשרות אלפי בני אדם, רובם גברים צעירים, עזבו את העיר הנצורה, ובה גם מנהיגי ציבור ופעילי מרכזיים של הזרמים השונים בציבוריות היהודית. בחפוז הפינוי לא נקבעו אנשים או גופים שימלאו את מקומם של הכורחים, ובעיר נוצר חלל של מנהיגות ציבורית — יהודית וכללית — מוכרת ומקובלת.

האוכלוסייה האזרחית שנתורה בוודשה הייתה נתונה להפצצות מטוסים גרמניים אשר שלטו בשמי העיר באופן מוחלט. החל כ־8 בספטמבר התוספה להפצצות מן האוויר אש מתותחים שהוצבו במבואות העיר.

המיעבר לגטו ונקבע ל-15 בנובמבר. מצוקת היהודים נגזרה הן מהזמן הקצר שבו נדרשו עשרות אלפים לעקור מבתיהם ולעבור לבתי מגורים אחרים, הן מערכם השונה של הבתים המפונים ברחבי העיר ושל אלה – המעטים יהסית – שפנו מחשביהם הפולנים בתוך תחום הגטו, והן מחוסר הודאות בדבר שטחו הסופי של הגטו. השינויים שפורסמו השכם והערב בנוגע לגבולותיו העתידיים של הגטו יצרו מצב שבו היו יהודים שקנו בכסף רב דירות אשר נותרו בסופו של דבר מחוץ לחומות הגטו. ההוראה הגרמנית אשר אסרה על היהודים להוציא רהיטים ורכוש רב ערך מהדירות המפונות הגבירה את מצוקת היהודים, ועשרות אלפי אנשים נאלצו להכריע בתוך פרק זמן קצר ביותר מה מותר וכדאי לקחת לגטו. מאחר שכלי רכב לא היו בנמצא ועגלות היו מצרד נדיר העבירו היהודים את חפציהם בעגלות יד מאולתרות או על גבם, וכך נותר חלק ניכר מרכושם מחוץ לגטו. היו שהפקודו חפצים בידי חברים פולנים בתקווה שיוותרו להם בעתיד להשתלשלה בהם. אך כאשר נחתם הגטו ב-16 בנובמבר 1940 הסתבר ליהודים כי למעט מקרים נדירים אין באפשרותם לצאת ממנו ושקהשרים העסקיים והחברתיים המעטים שעוד נותרו ביז יהודים לפולנים נותקו.

השטח המוגדר והמגודר של גטו ורשה היה צל מלהכיל את כל היציבור היהודי: לתוך פחות מ-3.5 קמ"ר נדחסו כ-380,000 יהודים, כלומר כ-30% מאוכלוסיית ורשה הוגבלה ל-2.4% משטחה. לפי נתונים גרמניים היה ממוצע הנפשות לחדר בגטו ורשה 6-7 איש. את גבולות הגטו הקיפה חומה שגובהה שולשה מטרים, וכראשה הושמה גדר תיל ופוזרו זנוכיות. בתחילה נקבעו בחומת הגטו 22 שערים, אך במשך הזמן צומצם מספרם ונותרו בה ארבעה שערים בלבד. לגטו ורשה היו שני חלקים מרכזיים: החלק הצפוני שכונה "הגטו הגדול"; והחלק הדרומי, שכונה "הגטו הקטן". בתחילה קישרו גושי בתים אחרים ביז שני חלקי הגטו, אך בעקבות שינויי גבולותיו וצמצום שטחו נותק הגטו הגדול מז הגטו הקטן וגשור של עץ נבנה בניניהם. גשור זה היה צוואר בקבוק שאפשר לא פעם לגרמנים להתעלל ביהודים שעברו בו ולבזותם. יתר על כן, הקטנת שטח הגטו מצד אחד, וגידוש יהודים נוספים לתוכו מצד אחר, הגבירו את מצוקת הדיור. במרס

כמשך החודשים הבאים המשיכו להתפרסם צווים גרמניים שמנעו את שיקום החיים הציבוריים. אחר החמורים שבהם חייב את כל היהודים לענוב בצאתם מבתיהם על השוואל הימיני של בגרם העליון אות קלון: סרט לבן ועליו מגן דוד כחול. סימון זה הבליש את היהודים בתוך כלל הציבור והכילם מהסביבה, וכך אף הפך אותם למטרדה בולטת ומערפת לחיילים גרמנים. משמעות חמורה עוד יותר הייתה לצווים הכלכליים. כתוך שכונות אחרים הוגבל סכום הכסף שהותר למשפחות יהודיות להחזיק במזומן, ותשכונות הבנק שללו נחסמו. עסקים יהודיים הוחרמו ושכירים יהודים ובעלי מקצועות חופשיים פוטרו ללא פיצויים. מתוך כ-175,000 מפרנסים יהודים בוורשה היו בתוך שבועות ספורים כ-95,000 מהם לחסרי אמצעי קיום. הבסיס הכלכלי נשמט מתחת לרגלי של הציבור היהודי, ומשפחות שלמות נותרו ללא אפשרויות פרנסה כסיסיות. בעבור רבים נותרה מכירת הרכוש שנצבר כמשך שנים מקור ההכנסה היחיד.

מראשית שנת 1940 התרככו הצווים שהוטלו על הציבור היהודי: הקצבות המזון שלהם הוקטנו באופן ניכר, ותנועת היהודים ברחבי פולין ובוורשה הוגבלה. הגרמנים מנעו את שיקום המוסדות והארגונים שהיו קיימים לפני המלחמה ועל היהודים נאסרה פתיחת בתי ספר. התכנסותם של עשרה יהודים ללא אישור מטעם השלטונות נאסרה גם היא, ועקב כך הפכה התפילה במניין, וכל התארגנות ציבורית אחרת, בלתי חוקית ומסוכנת.

מצב המור במיוחד הסתמן בעת ההיא אצל הפליטים שגרשו את העיר, כ-90,000 במספר, רובם קרבנות הגירושים משטחי פולין המערביים שסופחו לרייך. מערכת הסעד והעזרה העצמית היהודית (יידישע סאָציאַלע אַליאנהילף, ז"ס; Żydowska Samopomoc Społeczna, ŻSS) לילדים, על אנדרות כריאות ועוד וניסתה להתאים את פעילותה למגבלות ימי המלחמה. ואולם ככל שהתרחבה והעמיקה המצוקה של תושבי הגטו הצטמצמו אפשרויות הפעולה של ארגוני הסעד לתמוך בהם.

ב-12 באוקטובר 1940, ערב יום הכיפורים תש"א, הורו הגרמנים על הקמת גטו כלב השכונה היהודית שבמערב ורשה. לצורך מעבר היהודים לגטו הוקצו פחות משלושה שבועות, אך בסופו של דבר הוארך מועד

כסופו של דבר גרמו התנאים היורדים בגטו ורשה למותם של כ-80,000 יהודים.

הצתת הגטו היורדים לגטו, ניהול שגרת חייהם והשמירה על הסדר הציבורי הוטלו על היודנרט, ועם הקמת הגטו נעשה מוסד זה למעשה אחראי לכל תחומי החיים של האוכלוסייה היהודית בוורשה. אפילו תחומים שנעדרו בעבר מהפקידיה המסורתית של הקהילה היהודית כגון שירותי סדר, מערכת משפט וראגה לרשת החשמל ותשתיות הכיוב הועמסו על כתפי היודנרט. על מנת להתמודד עם החובות הרבות הוקמה מערכת מסופעת: אם לפני הכיבוש עבדו בקהילה היהודית כ-500 איש, הרי שבימי הגטו הועסקו ביודנרט כ-6,000 יהודים שהשתייכו למחלקות שונות ובהן כספים ותקציב, קבורה, עזרה סוציאלית, כלכלה, בריאות, עבודה ופקדות. היעדר הפרופרציה בין הצרכים של הציבור היהודי לכין המשאבים שעמדו לרשות היודנרט האדיר את אולת דיו. אמנם היודנרט עסק בפעולות סער, תקים מרפאות ובתי חולים וניסה לשמור על רמה תברואתית סבירה. ואולם המחסור במשאבים והיעדר כל אמצעי היגיינה שם לאל את מאבקו במצוקות הציבור היהודי שזלכו והחמירו.

כסופו של דבר הועמד היודנרט בגטו ורשה במצב בלתי אפשרי: הוא נדרש ליצור מערכת קהילתית מתפקדת לאוכלוסייה נזקקת ללא כל תשתית ובדיעבד מקורות מימון. במציאות זו הועלו כלפיו טענות קשות מצד האוכלוסייה היהודית. אך לכקורת על היודנרט גרם לא רק המלכוד האובייקטיבי, אלא גם תפקודו השוטף וההחלטות העקרוניות שקיבלו אנשיו. כך למשל נטה היודנרט לשלוח למחנות העבודה את העניים והחלשים ביותר בגטו – עובדה שקבעה והעמידה את הפערים החברתיים. יתר על כן, היודנרט התעלם ממעמדות אלה בחלוקת נטל המסים בגטו, ויהודי ורשה נדרשו לשלם סכומים קבועים גדולים לצורכי ניהול הגטו, ללא קשר ליכולותיהם הכספיות ולהכנסותיהם הממשיות. עמדתו העקרונית של היודנרט שקבעה הטלת מסיים שוויונית נתפסה על-ידי היהודים כמנותקת ממציאות החיים בגטו וכביטוי לאימונות הלב הציבורית של אנשיו. לכך התווספה העובדה שעובדי היודנרט, חלקם חטרי כל ניסיון ציבורי, זכו לפסור מעבודת הכפיה, ועמדתם אף אפשרה

1941 הגיע מספר היהודים בגטו ורשה לשיא: יותר מ-460,000 נפשות חייו בו. בקיץ 1941 נמנו בו כ-450,000 איש וכסוף השנה ירד מספרם לכ-380,000. עד לקיץ 1942 ירד מספר היהודים בגטו ורשה ל-380,000 נפש בערך. בעקבות צמצום שטח הגטו נרחקו יהודים אלה, כ-26% מכלל תושבי העיר, לכ-2.65 קמ"ר שהיו רק 1.9% משטחה.

בתחילה היו יהודים שראו בהקמת הגטו יתרון מסוים. חלקם טענו כי הניתוק הפיזי ישפר את מצב היהודים ויגן עליהם מפני הגרמנים ומפני עוינות האוכלוסייה הפולנית. אחרים סברו כי ההסתגרות מאונס תגביר את הערכות ההודית בין היהודים וקיוו שהגטו יהווה בסיס להמשך הקיום היהודי. ואולם במהרה התברר לציבור היהודים כי הגטו אינו מהווה מקום מקלט אלא מעמיד בספק את עצם הישרדותם היום-יומית.

בראש דאגתם של יהודי הגטו עמדו המצוקות הקיומיות, ובהן צפיפות ורעב שהביאו להתפרצות מגפות ולתמותה עצומה. ההוראות הגרמניות יצרו בגטו תנאים שאינם מתאימים לכני אנושי. כך למשל מקור פולני מעיד כי כמויות המזון שהקציבו הכובשים היו: לגרמנים 2,613 קלוריות ליום; לפולנים 669 קלוריות ליום; וליהודים נקבעו 184 קלוריות ליום – כ-15% מהכמות הנדרשת לקיום מינימלי. במצוקת הרעב, הוחק ותנאי התברואה היורדים הייתה התפרצות המגפות רק עניין של זמן. מרבית היהודים לא יכלו להרשות לעצמם טיפול רפואי והיו אף שהיערפו להתמודד עם מחלתם בכוחות עצמם ולא לסכן את משפחותיהם וכני ביתם בחיטוי בבית מרוחז פולני שבו נהגו להשפיל את היהודים ולשרוד את רכישם הדל. כסופו של דבר, אף שהגרמנים נימקו את סגירת היהודים בגטו כחשיש מפני הפצת חיידקים, היו אלה התנאים בתוך הגטו אשר יצרו בית גידול למחלות. כבר בנובמבר 1940, בהודיש שבו נסגר הגטו, נפטרו בו קרוב ל-500 בני אדם. במשך הזמן גדלה התמותה והגיעה לממדים מפחידים: בינואר 1941 נפטרו בגטו כ-900 בני אדם וכאפריל 1941 יתרו מ-2,000. ביוני 1941 כבר עמד מספר מתי הגטו על קרוב ל-4,300 נפשות ובאוגוסט 1941, החודש שבו הגיעה תמותת הגטו לשיאה, נספו בו יותר מ-5,500. מסוף קיץ 1941 ועד לאפריל 1942 נעה התמותה החודשית בין 4,000 ל-5,000 בני אדם בהודיש והיא ירדה באופן ניכר במאי 1942. בין

כמעשי ברינונות וכנהיגה ל"י פאר ומוחרות. כדי להקנות לפעילותו צביון חברתי יזם גנצווייך פעילויות תרבות, תמך כלכלית ברבנים ובאנשי ציבור, ואף ארגן מוסד לעזרה ראשונה בגטו. למרות זאת תפסו מרבית יהודי הגטו את ה-13 כארגון שלילי ומסוכן והישו מקיום כל קשר עמו. ביולי 1941, כנראה בעקבות מאבק כוחות בין היינץ אָוֶאָרטוולד (Heinz Auerswald), קומיסר גטו ורשה, לבין ה"ס"ס – נתן החסות של גנצווייך – פורק ה-13 ומרכיב אנשי נקלטו במשטרה היהודית.

חומות הגטו ניתקו את יהודי ורשה מסביבתם והרחיקו אותם ממקורות המידע שעמדו לרשות כלל הציבור. אמנם הגרמנים לא ניתקו את הטלפונים שהיו בגטו, רובם במשרדים רשמיים, אך מספרם הקטן לא הקל את תחושת הנחנק של יהודי הגטו. הוראות וצווים הועברו לידיעת היהודים על גבי לוחות מודעות שניצבו בגטו וכאמצעות ה"בַּחַנְנִים" – ומקולים שהתקנו בהוצותיו. בשלושת החודשים הראשונים לקיומו החירו הנאצים את פעילותם של שלושה קווי תשלולית בתוך הגטו. בפברואר 1941 הומרו קווים אלה בהשמלת מיוחדת שסומנה במגן דוד והייתה לכלי ההכרזה החשמלי היחיד בגטו. לאחר חודשים אחדים קיבלו שני פליטים מלודז' בעלי קשרים מפורפקים עם הגרמנים, מוריץ קוץ וז'ליג (וליק) הֶ'לֶךְ שמש, אישור להפעלת קרונות הרתומים לסוסים אשר שימשו כלי תחבורה רשמי נוסף. בד בבד התפתחה תעשייה שלמה של רישקות, עגלות המסעות בידי אדם, אשר היו אמצעי תחבורה זול ועל כן נגיש למרכיב היהודים.

בחודשים הראשונים לקיומו היה גטו ורשה נתון בקיפאון כלכלי. מאות אלפי יהודים נותקו ממקורות ההכנסה שלהם עם הקמתו, וכגטו עצמו לא נוצרו מסגרות עבודה חלופיות. בדצמבר 1940 הקימו הגרמנים את הטראנספּוֹרְטְשְׂטֶלֶה (Transferteile), לשכת ההעברה, שנועדה לנטר את הפעילות הכלכלית בין הגטו לבין הצד הארץ. רוב ניסיונות מחלוקת העבודה של היודרט ליצור בגטו מקומות עבודה ולעודד יהודים לעבור בהם נכשלו בתחילה, ואולם ממאי 1941, בעקבות שינויים שונים שחלו כמנגנון הגרמני, הומרו הפיתוח התעשייתי של הגטו והטראנספּוֹרְטְשְׂטֶלֶה נעשתה גורם מתווך בין מפעלים גרמניים ופולניים בתוך הגטו ואף קישרה

להם לשחרר אחרים מחוכה זו. במהרה נוצרו בחלק ממחלקות היודרט נורמות של סיאוב ציבורי ושיחיתות מקיפה.

תופעות אלה הגיעו לשיא במשטרה היהודית (Jüdische Ordnungsdienst, שירות הסדר היהודי) ואצל מי שעמד בראשה, מומר ושמו יוזף שְׁוִינְסְקִי. מלכתחילה הייתה המשטרה היהודית מחלקה בתוך היודרט. הצורך בה נבע מהחוכה לאכף את ההוראות הגרמניות ולשמור על הסדר בגטו. אך תפקידיה הרבים וקשריה הישירים עם הגרמנים הקנו לה במשך הזמן עצמה רבה ואף מידת מה של עצמאות. בראשית נובמבר 1940 נקראו צעירים בריאים ומשיכילים, בעלי עבר צבאי, להתנדב למשטרה, וכגטו הוקמה ועדה ציבורית שכתנה את המועמדים. אמנם בשלב ראשון לא הוכחה לשוטרים משכורת, אך חוסר המעש, התקווה לשכר עתיד והחסיונות שהוכחה מפני משלוחים למחנות העבודה היו מניע מספק לרכיב. אחרים הצטרפו למשטרה היהודית מתוך רצון כן לתרום לארגון החיים היהודיים בגטו. תפקידיה המרכזי של המשטרה היהודית היה להוציא לפועל את ההוראות שקיבל היודרט (כגון איסוף תפוצי ערד ותשלומי כופר) ולשמור על הסדר. עם הזמן התרחבו תפקידיה והוטל עליה לכוון תנועה ולמנוע התקהלויות; לשמור ולפקח על הניקיון בתחנות, בחצרות וכחורי מדרגות; לגבות את המסים שהוטלו על הציבור היהודי; ולנהל את הכלא היהודי שהוקם ל"עבריינים" בגטו. בתוך זמן קצר התברר כי המשטרה היהודית משמשת בעיקר כלי בידי הגרמנים לאכיפת מדיניותם, ורכיב שהצטרפו אליה מתוך מניעים אידאולוגיים עזבו. את מקומם תפסו לרוב אנשים חסרי מחויבות ציבורית יהודית ושאר טיפוסים מפורפקים אשר הביאו לידידה מוסרית בשורות המשטרה.

גוף מסואב לא פחות בגטו ורשה היה המשרד למלחמה בנשך ובספרות (Urząd do Walki z Lichwą i Spekulacją), וכשמו העברי: המשרד למלחמה במפיקעי השער), אשר כונה ה"ד-13", על-פי מספר הכית שבו שכנו משרדיו ברחוב לֶשְׁנֹו (Leszno). בדצמבר 1940 הקים אברהם גנצווייך, פליט מגטו לודז', ארגון שהיה אמור לכאורה לפקח על מסחר תקין. ואולם בפועל היו אנשיו, וגנצווייך בראשם, לסוכנים של הגטו וקרק. וה"ס"ד (Sicherheitsdienst, שירות ביטחון) בגטו ורשה ועסקו בעיקר

ולמעשה היו שרריות בתהליך מתמשך של גטיסה. לצדן התקיימה שכבה דקה של יהודים שלא סבלו כלל חרפת רעב. היו אלה עשירי הגטו, בהם אנשים שהשכילו לשמור על רכושם מן העבר, בעלי תפקידים בכירים ביוזנרט וכאלה שהעשרו בתקופת המלחמה. יהודים אלה, שהיו פחות מ-5% מכלל תושבי הגטו, יכלו להשיג לעצמם מזון ולעתיים אף לחיות בגטו חיי מותרות.

מחלקת העזרה הסוציאלית של היוזנרט ומוסדות העזרה העצמית הגויסו לעזרת נזקקיהם. היוזנרט תמך בעיקר באנשים שנשלחו למחנות העבודה, בעובדי המפעלים בגטו ובתומים. ייסא התמקד בעזרה לפליטים הרבים שגרשו את הגטו, בתמיכה בעילית האינטלקטואלית מחוסרת העבודה וכפעילות בקרב הילדים. שני המוסדות ניסו בראש ובראשונה להיאבק בתמותה העצומה על-ידי הקלת הרעב ומלחמה במגפות שפשטו בגטו. בתקופת השיא פעלו בגטו יותר ממאה מטבחים ציבוריים ובהם מטבחים כשרים, מטבחים של ארגונים פוליטיים ושל איגודים מקצועיים (כגון עיתונאים וסופרים) ומטבחים בעבור ילדים. כמטבחי הילדים גם נעשה ניסיון לארגן פעילות חינוכית ולימודית, אך בשל התנאים הזרזרים הייתה זו משימה בלתי אפשרית.

נקודות המחסה של הפליטים שהוקמו כנתיבי ציבור, כגון בתי ספר, בתי כנסת ומוסדות תרבות וחברה היו תחום פעילות מובהק של ארגוני הסעד. על עשרות אלפי הפליטים שגרשו את העיר עוד לפני הקמת הגטו התווספו עד יוני 1941 יותר מ-60,000 מגורשים נוספים, רובם מן המערב ומקהילות שונות במחוז ורשה. בשל מצוקת הזיוור שהייתה בגטו עוד לפני כואם שוכנו רבים מהם, בהם מאות ילדים, ביותר מ-100 נקודות מחסה. התנאים בנקודות הפליטים היו מחרדיים. עקב הצפיפות הגדולה, המחסור החמור במזון והתברואה הירודה היו עד מהרה המקומות האלה למוקדי רעב, ייאוש ומגפות. כחלק מעקרונות הערכות ההדדית ומתוך רצון לרתום ולשתף את הציבור במפעלי העזרה העצמית גייס ייסא התאגדרות של יוצאי ערים ועיירות (Centralna Komisja Uchodźców), וורכב אותם לפעול בקרב הפליטים. אך מצוקת הפליטים גברה על פעילות המתנדבים מטעם ארגוני הסעד. עם הזמן הצטמצמה פעילותם,

בין מפעלים שהעסיקו יהודים מחוץ לוי. עקב כך חלה הפשרה בקיפאון הכלכלי שהיה בגטו. בתחילה נלקחו יהודים לעבודה במפעלים מחוץ לגבולות הגטו שכונו פלצובקות (placówka), עמדת עבודה), אך מקיץ 1941 התחילו יזמים גרמנים להקים מפעלים בתוך הגטו (שופים), פבריקה ה'למן (Bernhard Hallman) קבע בגטו שלוחה של החברה לנגרות שהייתה בבצלוחו; פריץ שולץ (Fritz Schultz) פתח מפעל למוצרי פרוחה; ולטר קספר טפנס (Walter Caspar Tobbens) יסד בגטו מפעל למוצרי טקסטיל. תוצרת המפעלים הועברה אל מחוץ לגטו באמצעות הטרינספרטשלה, ותמותתם הועברה למחלקת האספקה של היוזנרט, אשר הנפיקה את כרטיסי המזון ליהודי הגטו.

בתחילה הסכימו רק יהודים מעטים לעבוד במפעלים הגרמניים. עובדי הפלצובקות לא קיבלו שכר לעבודתם, למעט ארוחה דלה, ולפועלי השופים שולמו זלוטי ספורים שהספיקו בקושי לקניית חצי כיכר לחם. אך משהתברר שהעבודה מהווה חסינות מפני שילוח למחנות העבודה הירפקו רבים על דלתות המפעלים. מי שלא הצליחו להיקלט במפעלים הרשמיים הועסקו לא פעם בבתי מלאכה חשאיים שהקימו בגטו יזמים גרמנים ופולנים אשר לא קיבלו אישור רשמי להקמת שלוחות למפעליהם. במקומות אלה היה התשלום גבוה יותר, ולרוב זכו בהם הפועלים היהודים ליחס טוב יותר שזיכלו במקומות הרשמיים.

ברצמבר 1941 הועסקו במפעלים שבתוך הגטו ומחוץ לו כ-65,000 איש. משכותרתם הזעומה לא מנעה מהם רעב, אלא אפשרה קיום בתנאי מצוקה חמורים, הייתה מקור מחיה קבוע להם ולכני משפחתם ואף סיפקה תחושה של אחיזה כלשהי במציאות. בצד אלה היו באותה התקופה בגטו כ-200,000 מחוסרי עבודה שהיו שרויים במצוקה קיומית איומה. כדי להשיג לעצמם מקור מחיה כלשהו נאלצו רבים מהם להתקיים מחסונות או ממכירת הפצים שנתרוו בדיהם, אף שהתמורה הדלה שקיבלו בעבורם לא הספיקה לקיום של ממש. תופעה זו של מכירת הפצים התרחבה והלכה כמשך כל שנות קיומו של הגטו והטיליה את החברה היהודית בגטו ורשה לחהליך מתמיד של התרדשות. ככל שהצטמצם רכוש היהודים כך גדל מספרם של חסרי הכל. משפחות שלמות סבלו ממחסור ומרעב חמור

עצומים, ועד מהרה היו אנשים אלה לעשירי הגטו. רבים מהם חיו חיי רווחה ומותרות שהיו כרוכים לעתים באלכוהולזים ובזימה. אך יהודים רבים חשו כי כספים אלה נעשו על חשבון הציבור הנמק מרעב, והבקיורת הציבורית לא איחרה לבוא. התנהגות המשטרה היהודית הוקעה והמכריחים גונו על מחרי המזון הגבורים שהונהגו בשוק השחרו בגטו ועל החלטתם להכניס אליו מותרות.

כסוף 1941 התגבר המאבק הנאצי בהכרחה: הגרמנים פרסמו הודעה כי יהודים שיימתפו מחוץ לשטח הגטו יוצאו להורג. כך כבר צומצם שטח הגטו ונקבעו גבולות חדשים שהקשו את ההכרחה. בעקבות שינויים אלה גדל באופן ניכר מספר היהודים שנהרגו במהלך ההכרחות. כמעט ככל יום נורו מכריחים או אנשים שנחשדו בהכרחה, ויהודים שנפתפו בצד הארי הועברו לכלא היהודי. ב-17 בנובמבר 1941 זועזע גטו ורשה: שמונה יהודים שנפתפו בצד הארי הוצאו להורג ובהם שתי נשים, אמהות לפעוטות. צ'רניאקוב החל לפעול בנמרצות לשחרורן מהכלא של כמה נשים, קרבתות ההכרחה הזעירה, כדי לחלצן מגור דין המוות הצפוי להן. אך הצלחתיו הספורות לא עמלמו את תחושת הזעם וחוסר האונים של כלל הציבור כאשר כסוף 1941 וראשית 1942 הוצאו להורג עוד עשרות יהודים. למרות זאת לא פסקה ההכרחה. מצוקת המזון גברה על הפחד. הענישה המחמירה אך הדיגשה את הסיכונים שנטלו על עצמם המבריחים, ובצד הבקורת החרבו בגטו הקולות שהצביעו על תפקידם החיוני של המבריחים בהעלאת סיכויי ההישרדות של הציבור היהודי. לעומת זאת המשיך מעמדם של השוטרים היהודים להתדרדר. על השתייכות שפשתה במשטרה התווסף לא רק מעמדם המשופר אלא גם מגעם המתמיד עם שלטונות הכיבוש. אמנם דרישת הגרמנים שהמשטרה היהודית תסייע בכיצוע גזרי המוות שהוטלו על ה"פושעים" היהודים עוררה חמלה כלפיהם, אך רבים גם החלו לזהות אותם עם האויב. יתר על כן, השוטרים היהודים שפעלו לצד החיילים הגרמנים נחשפו למוסר הגרמני ודיו כהם שאף אימצו לעצמם אופני התנהגות מכישים.

על-אף המנהל העצמי שהתקיים בגטו והאחריות שנושא היודנט על המתרחש בו, ככל שנות קיומו של הגטו היו הגרמנים נוכחים בו

ואילו מעורבות היודנט בפעולות הסעד גדלה. ואולם גם פעולות הסיוע של היודנט לא יכלו למלא את הצרכים המורכבים של הנזקקים בגטו ורשה. עשרות אלפי יהודים שוטטו בגטו בחוסר מעש, ורחובותיו מלאו קבצינים. חלקם ניגנו ושרו, אחרים הציגו תעודות מקצועיות או תצלומים מלפני המלחמה שהמחישו את מצוקתם הנוכחית, והיו גם שישבו עם ילדיהם הרעבים ברחוב וניסו לזכות ברחמי הציבור. מצוקת הרעב וקריסת כל הנהרמות הציבוריות המקובלות הבליטו את תופעת החטיפנות: יהודים מזי רעב ניסו לחטוף חבילות בכות הזרוע מעוברי אורח בתקווה שיימצאו בהם דבר מזון כלשהו. ככל שחלף הזמן גדל מספר חסרי הפל בגטו ורשה שמוות ודאי ברעב נשקף להם.

כמצוקת הקיום היו שפנו לעיסוקים לא-חוקיים אחרים, וכראשם ההכרחה. על-אף השומרים שניצבו בשערי גטו ורשה והזקיקים שסיירו לאורך חומתו לא פסקה בו ההכרחה, בעיקר של דברי מזון, במשך כל שנות קיומו. להערכת צ'רניאקוב כ-80% מהמזון שניצרך בגטו הגיע אליו באופן לא-חוקי. יהודים רבים, רובם נשים וילדים, הסתננו מחוץ לגבולות הגטו כדי להביא מעט מזון לבני משפחותיהם. ההכרחה הזעירה נעשתה גם על-ידי עוברי הפלצ'בקנות אשר ניסו להבריח מעט מזון לחוץ הגטו כשוכם מהעברדה מחוץ לו. אלה שנתפסו בעקבות החיפושים הגופניים שנעשו בשערי הגטו נעושו קשות. בצד ההכרחה הזעירה התקיימה בגטו ורשה גם הברחה בהיקף גדול. כמה יהודים שהשתייכו עוד לפני המלחמה לעולם החחתון קשרו עם מכריחים פולנים והכניסו לגטו כמויות גדולות של אוכל. אופני ההברחה היו מורכבים ומגוונים: דרך החומות ומעליהן, כעזרת חורים שנפרצו ככתים הגובלים עם הגטו ודרך מרזבים הועברו לתוך גטו מאות קילוגרמים של מזון. המבריחים ניצלו גם את החשמליות המעטות שעוד עבדו בגטו. אמנם שוטרים פולנים שמרו על פתחי החשמליות הפולניות בעת שנענו בתוך הגטו היהודי, אך תמורת דמי לא יחיק נהגו השוטרים הפולניים להעלים עין משקי המזון שנוזקו מן החשמלית הנוסעת. שערי הגטו היו ערוץ הברחה נוסף: השוטרים היהודים, המשטרה הפולנית ולעתים אף חיילים גרמנים שוחרו, ועולות עמוסות מזון עשו את דרכן לגטו. הרחיקים שהפיקו המבריחים והשוטרים היהודים היו

על-ידי הסתרת חוויותיהם הקשות. אך היא גם מקריים שבהם פוררה מצוקת הקיום בגטו את המרקם המשפחתי: המחסור במוזון קרע משפחות וצפיפות הדיור העלתה אל פני השטח מתחים אישיים. ילדים רבים שוטטו עזובים ברחובות הגטו: חלקם היו יתומים, אחרים עזבו את הבית המוכה והיו שניצלו את יציאת ההורים לעבודה כדי לשוטט ברחוב. במהרה נוצרו כיעין כנופיות של בני נוער יהודים אשר סיגלו לעצמם אורח חיים בריוני.

האיסור שהטילו הגרמנים כבר בראשית הכיבוש על פתיחת בתי ספר לילדים יהודים הקשה על היוזנוט להתמודד עם תופעות אלה. בעקבות בקשות חוזרות ונשנות הותר לו אמנם לפתוח בגטו מסגרות אחדות לחינוך מקצועי על-יסודי, כגון ארדכילות וגרפיקה, ומאות צעירים אכן הזכירו בהן, אך כל פעילות חינוכית מסודרת לילדים צעירים יותר נאסרה. מציאות זו הביאה לכך שמרבית העבודה החינוכית בגטו ורשה, הפרטית והציבורית, נעשתה באופן לא-חוקי. הורים שידם השיגה זאת שכרו מורים פרטיים לילדיהם. תנועות פוליטיות פתחו כיתות לימוד מחתרתיות, וגם מוסדות הסער שילכו בפעילותיהם עבודה חינוכית ענפה. מורים רבים שמרו את ציוני ההלמלדים כדי שבעתיד תכיר מערכת החינוך הפולנית בהשכלתם, וכגטו נפתחו אפילו קורסים אחרים המקבילים ללימודים אוניברסיטאיים. רק בסוף 1941 החירו הגרמנים לפתוח בתי ספר יסודיים בגטו. כ-6,700 ילדים למדו ב-19 מוסדות של זרמים שונים שהוקמו במהירות, אך בתקופה ההיא היו בגטו למעלה מ-50,000 ילדים בגיל בית ספר. בסופו של דבר הקיפה הפעילות החינוכית המרשימה שנושעתה בגטו ורשה רק חלק קטן מהילדים. בעבור הרוב היו הלמלדים כגדר מותרות בלתי מושגים.

תרומתן של המפלגות הפוליטיות ושל תנועות הנוער היהודיות לפעילות החינוכית המתרחשת בגטו ורשה הייתה גדולה ביותר והתאפשרה במידה רבה הודות לחוסר העניין שגילו הגרמנים במשך תקופה ארוכה כלפי עבודתן. אמנם בימים האחרונים למלחמה יצאו את ורשה רבים ממנהיגי התנועות הפוליטיות וכושרי תנועות הנוער, וכראשית הכיבוש הנאצי חידשו את הפעילות בעיקר נשים וכני נוער. אך שככת ההנהגה הצעירה של תנועות

ברוחם ובגופם. הם המשיכו להטיל על היהודים צווים ואיסורים ולא נמנעו מהכנסת כוחות לגטו. כך למשל העביר ב-24 בדצמבר 1941 הסי"ס ליוזנוט צו ולפיו על כל יהודי הגטו להעביר לגרמנים בתוך פחות משבוע לא רק מעללים ושמוכות שהיו עשויים מפרוות, אלא גם כל פיסה אחת וככללה צווארונים וכובעים. היו שמיהרו למכור את פרוותיהם לפולנים אשר שילמו תמורתם סכומים מגוחכים, והיו שהחביאו אותן במקומות מסתור בתוך הגטו או השמידו אותן. אך מרבית היהודים מסרו את פרוותיהם לגרמנים. נטילת הפרוות בעצם ימי הקור שהטמפרטורות בהם הייתה מתחת לאפס גרמה סבל נורא ליהודי גטו ורשה.

יתר על כן, למרות שכמהלך קיץ 1941 נשלחו יותר מ-11,000 צעירים יהודים למחנות עבודה נהגו גרמנים, רובם אנשי סי"ס, לחזור לגטו במטרה לתפוס כוח עבודה מזדמן. צעדים אלה הפחיתו את מספר הגברים בגטו ורשה בכלל ואת מספרם של הצעירים בפרט. בראשית 1942 היו בגטו ורשה כ-70,000 גברים שגילם נע ביץ עשרים לארבעים ותשע, ומספר הנשים באתה תקופה עלה על 107,000. יתר על כן, הצעירים שנתתו בגטו ואשר לא העסקו במקום בטוח השתללו להסתתר והעול הכלכלי נפל בעיקר על כתפי הנשים והילדים. מציאות זו הכיאה לשינוי משמעותי בתפקידיהם המסורתיים של בני המשפחה היהודית.

התמורה שחלה במרקם המשפחה היהודית בגטו ורשה נבעה בראש ובראשונה מאבדן פרטים רבים מתוכה. אלפי יהודים נהרגו בימי המלחמה, נחטפו בימים הראשונים לכיבוש או נספו עקב התנאים בגטו. משפחות יהודיות מעטות נותרו בשלמותן, ואף לא אחת מהן יכלה לשמר בגטו את שגרת חייה טרם המלחמה. מצוקת החיים הדיס-יומית הדגישה עוד יותר את ערעור המבנה המסורתי: ילדים צעירים שימשו הורים לאחיהם הקטנים, וזקנים רבים נותרו ללא כל נפש קרובה. למרות זאת הפכה המשפחה לעתים מקור של כוח לחבליה: הורים נאבקו להשגת מזון בשביל ילדיהם וניסו להגן עליהם מפני המציאות הקשה הסוככת אותם. וככל זאת הלחל עולם הגטו לתודעת הילדים ומשקיהם שיקפו לא פעם את אימת הימים ההם. גם הילדים פעלו להגן על הוריהם: חלקים יצאו במקומם לעבודות כפייה או עזרו כפרנסת המשפחה, ואחרים ניסו להקל עליהם

כצד הפעילות הפוליטית המשיכו להתקיים בוורשה חיי דת ערים. אמנם כבר בהתחלת הכיבוש הפכו החיים הדתיים בוורשה מסוכנים ביותר ומצוות דת אחרות, כגון התפילה, נאסרו במפורש. גם השחיטה הכשרה נאסרה בתואנה של אכזריות יהודית לחיות, ומקוואות נסגרו בתחרוץ שהם כלי להפצת מחלות. ואולם מרכיבית שומרי המצוות ניסו למצוא דרכים פרטיות וציבוריות להמשיך לקיים חיים דתיים. בימי חול התפללו רבים כיהודות, אך בימי חג לרוב נערכו תפילות המוניות שבהן השתתפו גם יהודים שאינם שומרי מצוות. עם ביטול האיטור על התפילה באביב 1941 נפתחו עשרות בתי כנסת ברחבי הגטו. על מנת להתמודד עם איסור השחיטה שיגרו יהודים דתיים שוחט אל מחוץ לגטו, והבשר הכשר הוכרח לתוכו. כאשר הטל ספק בכשרות הבשר שהגיע בדרך זו או כאשר חסרו האמצעים להמשיך בהכרחת הכשר התנזרו חלק מהיהודים מאכילתו. לעומתם לא הקפידו יהודים רבים בגטו ורשה על הכשרות. במצוקת הרעב הם שמחו על כל פיסת מזון שהגיעה לפיהם ובדרך כלל לא ניסו לכוון את מקורה.

חלק מאורח החיים הדתי לא נאסר במפורש על ידי הגרמנים, אך קיומו העמיד את היהודי האדוק בסכנה גדולה. כך למשל הפך הלבוש הדתי המסורתי את היהודים החדים מטרדה מועדפת להתעללויות הגרמנים. היו יהודים אשר מפאת הסכנה הסירו את הלבוש המסורתי וגילו את זקנם, והיו אחרים שהקפידו לשמור על חזות יהודית כמשך כל שנות קיום הגטו על-אף הסכנה. איז ספק שהיו שומרי מצוות אשר ניסו להמשיך לקיים אורח חיים דתי במגבלות התנאים הכלתי אפשריים של החיים בגטו. אך בקרב רבים נחלשה האמונה ויהודים רבים, כולל צעירים ממשפחות דתיות, התפקרו. לנוכח תופעה זו ניסו הרבנים ומנהיגי הדת אשר נותרו בוורשה לתת מענה רוחני ומעשי לציבור המאמינים.

בצד החיים הדתיים היהודים שהתקיימו בגטו נערכה בו גם פעילות דתית ונצרית. כ-2,000 מומרים, שהתנצצים החשיכו אותם בני הגזע היהודי, גורשו לגטו ורשה בראשית 1941. חיייהם התרכזו סביב שתי כנסיות שפעלו בגטו ואשר שימשו להם לא רק מקום פולחן אלא אף מרכז קהילתי. קהילות המומרים בגטו ורשה חיו בכיבוד מוחלט מהציבור

הנוער חזרה לוורשה הכבושה בתוך חודשים ספורים. צעירים אלה החליטו שימי המבחן העומדים לפתחו של הציבור היהודי מחייבים את שובם וראו את מחויבותם לתנועה ולחברה היהודית כחשובה יותר מהסכנה שנטלו על עצמם. בין הכולטים בחוהים היו יוסף קפלן ומרדכי אנילביץ' אנשי השומר הצעיר; יצחק צוקרמן וצביה לופטקיץ מתנועת דרוז; ואליעזר גָלר איש גורדוניה.

כמהרה חודש הקשר בין אנשי תנועות הנוער לכין הכרי הנהגת הציבור שנתרו בעיר. אישי ציבור ממפלגות שונות הבינו כי מציאות החיים תחת הכיבוש מחייבת שיתוף פעולה, ולצד ייסא הזקמה מועצה ציבורית מייצעת שבה היו חברים אנשי ציבור ממגוון הקשת הפוליטית. תחילה חסרה הפעילות הציבורית של המפלגות ושל תנועות הנוער תכנית מוגדרת, אך תוך זמן קצר גובשו כיווני פעולה מרכזיים. מצוקת התומכים בדרך האידאולוגית וככללם גם הפליטים עוררה יזמות ראשוניות סביב פעילות הסעד, ולצד החלו להתפתח חיים פוליטיים עשירים. במטבחים הציבוריים הועלו סוגיות חברתיות ונכתבו עמדות פוליטיות, וצעירים רבים התגייסו להצסקת ילדי הגטו בתכנים הקרובים לדרכס האידאולוגית. תנועות הנוער קיבלו על עצמן את מרות המפלגות הפוליטיות בגטו וראו בהן את הסמכות הכריה; פעיליותיהם של הדורות השונים השתלכו והזינו זו את זו.

תנועות הנוער בוורשה הפכו כמהרה להנהגה אזורית לחבריהן תחת הכיבוש הנאצי בנגרלגוברנמן (GG), *Generalgouvernement*, הממשל הכללי של אזור הכיבוש בפולין. בעזרת קשרים וקשריות נשמר המגע עם חברי התנועה בקהילות שונות וכתק ניכר מפעילויות התנועות, כדוגמת סמינרים והכשרות, השתתפו חברים מפולין כולה. בפעילותן הדגישו התנועות הפוליטיות כצד ההישירות הפיזית את הקדם את הכרתו האידאולוגית של הנוער היהודי, לפתח את חשיבתו ולהעשיר את עולמו הרוחני. חלק חשוב מפעילויות נעשה באמצעות העיתונות החשאית הענפה שפורסמה בגטו ורשה. על דפיה התנהלו ויכוחים ערים בדבר שאלות ערכיות מחיי הגטו, נפתחו אירועים משמעותיים מתולדות העם היהודי והעולות לאור השקפות אידאולוגיות שונות והוכחו ידיעות על המתרחש בחזית המלחמה.

שלמרות הרעב, הצפיפות והמצוקה המתמדת התקיימו בגטו ורשה גם חיי רוח ומרכות עשירים. למרות סגירת המוסדות הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים, ועל-אף האיסורים הרבים שהוטלו על הציבור היהודי, מילאו חיי הדת והתרבות וכן הפעילויות הפוליטיות וההשת"יכויות המפלגתיות חלק מהותי ונכבד בחיי היהודים.

החל בסתיו 1941 החלו להסתגן לגטו ורשה יריעות בדבר רציחות המוניות של יהודים כמזרח פולין. בינואר 1942 הצטרפו אליהן שמועות בדבר השמדת יהודי מחוז לודז'. במהרה החלו תנועות הנוער לטעון כי הגרמנים פתחו בתכנית השמדה כוללת של היהודים ועל כן אין מנוס מארגון התנגדות מזוינת. במרס 1942 הכנסו ראשי הציבור בוורשה ויצחק צוקרמן, נציג תנועות הנוער, ניסה לשכנע את "האקטיבה הציבורית" בצורך להקים ארגון הגנה כולל. הצעתו נדחתה לא רק בגלל חוסר היכולת לאמת ולהפנים את יריעות האויב ואת הפרשנות הכוללת שהציעו לה הצעירים; רבים חששו כי כל התארגנות עלולה לעורר מעשי נקמה גרמניים ולפגוע בסיכויי ההישרדות של הציבור היהודי. לכך הצטרפה התנגדות תנועת הפינד אשר טענה כי מתקף משנתה האידאולוגית אין היא יכולה לקבל התארגנות יהודית נפרדת מזאת הפולנית. למרות התנגדות ההנהגה הציבורית יזמו הקומוניסטים באפריל 1942 את הקמת הגוש האנטי-פשיסטי, שאליו הצטרפו גם תנועות השמאל הציוני. אך הניסיונות לארגן יציאה של צעירים יהודים חמושים ליצרות לא צלחו, ובעקבות מאסרים אחרים שנעשו בקרב הקומוניסטים החל הגוש מלהתקיים.

באמצע אפריל 1942 זועזע גטו ורשה. כלילה שבין 17 ל-18 חדרו לגטו כוחות גרמניים והוציאו להורג 52 יהודים על-פי רשימה מוכנה מראש. בין הקרובות היו פעילי מחתרת, סוכנים ידועים של הגרמנים ויצרני מזון בגטו, כגון האופים. אירוע זה זכה לכינוי "ליל הדמים" או "ליל ברתולומאוס". לדברי צ'רניאקוב הודיעו לו הגרמנים כי הסיבה לסבך הייתה עיתונות המחתרת ולכן הוא בקש להפסיקה. אך מפני העיתונות המחתרנית דחו את הגרסה הגרמנית וטענו כי ליל הדמים הוא דפוס גרמני המקדיים את גירוש יהודי ורשה ומטרתו להגביר את הטרור בקרב היהודים ולחסל גורמים העשויים לזיזם התארגנות מזוינת. עקב

היהודי, והיו בין המומרים אף שאחוז בעמדות אנטישמיות. גם הציבור היהודי ראה בהם גורם שלילי; נטרו להם על מצבם הכלכלי המשופר והאימינו אותם בהשתלטותם על עמדות מפתח בגטו.

בגטו ורשה התקיימה פעילות תרבותית ענפה, אך רק חלקה הקטן נעשה בגלוי. הגרמנים התירו ליהודים לפתוח בתי קפה ותאטרות, אך אלה שישמשו בעיקר, אם כי לא רק, את המתעשרים החרישים של הגטו. מרכיבי פעילויות התרבות בגטו נערכו במחתרת והתבצעו בזיקה לגופים פוליטיים מחתרתיים קיימים. ייקאָר (ירישיע קולטור אָרגאַניזאַציע, ארגון יהודי לתרבות וירישי) ערך ערכים ספרותיים וכינס מפגשים לציון יובל ליוצרים יהודים ידועים. "תקומה" הרוויזיוניסטי ארגן מופעים בשפה העברית, וכמוסדות שונים נערכו קונצרטים, הופעות של חזנים ועוד. ספריות נפתחו בהשאי כרחכי הגטו וסופרים, במאים ומשוררים יהודים המשיכו לכתוב בימי המלחמה יצירות ששאבו השראה ממצאות חייהם בגטו. פעילויות התרבות סיפקו ביזור זול יחסית לציבור, השכיחו לזמן קצר את החרדות הקיומיות וסיפקו פנמה, ולו חלקית, להמוני האמנים חסרי הפרנסה. אך בו בזמן נמתחה עליהן ביקורת ציבורית: רבים תקפו את התור למופעי תרבות שהשתרד על פני מדרכות מוכסות בגויות וטענו שאין לקיים מופעי תרבות במקום שבו רבים כל כך המתים.

מפעל מרשים וייחודי שהתקיים בגטו ורשה היה ארכיון עונג שכת שהוקם והופעל ביזמתו של ד"ר עמנואל רינגלפלדום במטרה לתעד את מציאות החיים תחת הכיבוש הנאצי. בצד איסוף מסמכים שהגיעו לידיהם דרכו ועודדו אנשי הארכיון מזרחים שונים כחברה היהודית לתעד את חייהם בגטו. עם הגעת הידיעות הראשונות בדבר הפתרון הסופי נרתם הארכיון למשימות החשובות של איסוף מידע על רציחת היהודים, פרסום בקרב היהודים בגטו והעברתו לעולם החופשי. המסמכים הרבים שאספו עובדי הארכיון ואשר נמצאו לאחר המלחמה הם עדות רבת ערך לעומק מצוקותיהם ולעושר חייהם של יהודי פולין בכלל ושל יהודי ורשה בפרט בתקופת הכיבוש הנאצי. הם אף מעידים על עוז רוחם של אנשי הארכיון שהקדישו מאמצים רבים כדי שלדורות הבאים תהיה תמונה מלאה ככל האפשר על חייהם. תעודות אלה ומקורות נוספים מצביעים על כך

נאסר עוד במאי 1942, לפני הגירוש, בשל סחר אסור כפרוות. סגנו, עודר הדין יעקב לייקין, פיקד על כ-2,500 השוטרים היהודים שנדרשו לספק מכסה יומית של 7,000 יהודים כדי לשמור את חסינות משפחותיהם מפני הגירוש. לייקין האמין כי עדיף שהגירוש יעשה על-ידי יהודים ולכן מילא את פקודות הגרמנים כדייקנות, בנוקשות ואף באכזריות.

מכיוון שעבודה במפעלים הגרמניים הכטיחה הגנה מפני הגירוש לעובד ולבני משפחתו החלו המונים לצבוא על דלתות המפעלים הרשמיים. משאלה סירבו לקבל עובדים חדשים נפתחו בגטו עשרות מפעלים מאולתרים וחלקם אף זכו לאישור גרמני זמני. הציבור היהודי היה מוכן לשלם סכומי כסף ארדיים כדי לקבל אישור עבודה חתום, והיו שנוצלו זאת להפקת רווחים.

עקב התנגדותם של נציגי הציבור היהודי בגטו לפעול כנגד הגירוש התכנסו ב-28 ביולי נציגי תנועות הנוער השומר הצעיר, דרור ועקיבא והקימו את הארגון היהודי הלוחם, אי"ל (Zydowska Organizacja Bojowa, ŻOB). לצדו הוקם ועד יהודי לאומי (Zydowski Komitet Narodowy, ŻKN), שהיה גוף ציבורי. פעילותו הראשונה של אי"ל הייתה להודיע לציבור היהודי כי יעד המגורשים הוא טרפזילנקה ומשמעותו מוות. אך הכרוזים שהפיץ אי"ל התקבלו בעלינות על-ידי יהודי ורשה. רבים מהם ראו בכרוזים פרוכקוציה גרמנית שנועדה ליצור עילה להיסול מחלקט של הגטו.

כבר בשבוע הראשון לגירוש נוצרה בגטו מצוקה מחודשת: השמירה על גבולות הגטו התהקפה, ההכרחי אליץ הופסקה באחת, ועקב כך עמדו יהודים רבים על סף מוות מרעב. ב-29 ביולי פרסמו הנאצים כי מי שיחייצו לגירוש מוצננים יקבלו שלושה קילוגרמים לחם וקילוגרם אחד של ריבה, ואלפים נהרו לאומשלפלאץ. טרפזילנקה הייתה בגדר שמועה, ואילו המוות מרעב היה ממשי. כאשר עלה מספר הנתפסים על מספר הקדננות לטרפזילנקה היו שחזכו באומשלפלאץ ימים שלמים, ללא מזון או מים. כיכר זו הייתה בקיץ 1942 לזירת השכר והאימה של הטרוריה היהודית כוורשה.

ב-31 ביולי 1942 הצטרפו לכיצוע הגירוש כוחות ס"ס ואנשי יחידות

כך המשיכו תנועות הנוער והארגונים הפוליטיים בפעילותיהם. אך השמועות בדבר השמדת היהודים, החדידות הגרמנית הללילות שהיו לשגרה והטרור הנאצי הגובר יצרו בקרב יהודי גטו ורשה חרדה עצומה מפני גירוש קדוב. אדם צ'רניאקוב פנה לגורמים גרמניים שונים במטרה לכרר אם יש אמת בחרשות השמועות, ובעקבות הכשתותיהם הנמצאות הוא פרסם הרדעה מפורשת כי אין לכך כל יסוד. ימים ספורים לאחר מכן החל גירוש יהודי ורשה.

ב-21 ביולי 1942 נאסרו כמה מאנשי היוזנרט ונקלחו כבני ערוכה, ובגטו פורסמה הודעה רשמית על-פינוי יהודי ורשה למזוזה, למעט כמה מגזרים ובהם אנשי היזנרט, עובדי מוסדות הציבור, פועלי המפעלים הגרמניים ושוטרים יהודים. למחרת, ב-22 ביולי, החל מה שכונה לימים "הגירוש הגדול", שכמהלכו נשלחו מרבית יהודי ורשה לטרפזילנקה ונצטחו שם. אסורי בית הכלא היהודי, אנשי נקודות הפליטים וקבוצי הרחובות היו הראשונים שגורשו לאומשלפלאץ (Umschlagplatz), כיכר השיחותים), אשר שימשה עד אז את הטרנספרטשלה. שם הם הועלו לקרונות משא והובלו לכיוון לא ידוע. מאופי הגירוש ומההרדעה הרשמית הבינו היהודים כי בכונות הנאצים לגרש מן הגטו כ-70,000 יהודים מוכטלים ומורעבים וכי לשאר היהודים יותר להישאר בו. אך כשהתברר לצ'רניאקוב ב-23 ביולי כי ביז המגורשים נמצאים גם ילדים הוא נטל את נפשו כפנו. נראה שצ'רניאקוב נקרע ביז אינמים מפורשים לחייה של אשתו לכין מחיככותו לציבור היהודי ובראש ובראשונה לילדי הגטו.

עוד באותו היום התכנסו אנשי ציבור ונציגי המחתרת לשייכה דחופה. כמה מהם ובראשם אנשי תנועות הנוער ונציגי הפונד דרשו לארגן התנגדות ציבורית לגירוש, אך מרבית הנוכחים התנגדו. היו שטענו כי מעשה שכזה יסכן את הגטו כולו וכי כוונת הנאצים לגרש רק חלק קטן ממנו. אחרים הסתמכו על רחמי שמים.

התאבדותו של צ'רניאקוב פגעה במעמדו של היוזנרט והגבירה את חתושת הכהלה בקרב הציבור היהודי. את מקומו של צ'רניאקוב תפס סגנו, מארק ליכטנבאום, אשר צייט להוראות הגרמניות וגיט את המשטרה היהודית לכיצוע הגירוש. יוזף שרינסקי, מפקדה של המשטרה היהודית,

כנגד הגרמנים כהפגנת מחאה ולכצע כעין התאבדות קולקטיבית, אך כמה מנציגי הבוגרים של הארגון הצליחו לכלום יזמה זו. טענתם הייתה שנקיטת צעד שכזה לאחר אבדן מרבית הציבור היהודי רק ימלא את רצון הנאצים וכי על המחתרת להכין את מאבקה האחרון באופן יסודי.

בראשית ספטמבר 1942 חזרו הכוחות הגרמניים לגטו. ב-5 בו פורסמה ברחבי הגטו הוראה המחייבת את כל היהודים להתייצב למחרת היום בתחום מזגדר של כמה רחובות. למנהלי השופים וליוזנרט הוקצו כ-35,000 אישורים שאותם היה צריך לחלק בין כלל תושבי הגטו, שמניינם אז היה עדיין יותר מ-120,000 נפש. במשך שבוע ימים, בין 6 בספטמבר ל-12 בו התקיימה ברחובות האלה סלקציה אכזרית שכוונתה לימים ה"דוד" (Kociol). רק מעטים זכו לקבל אישור. השאר גורשו לטרנלינקה. את הגירוש הגדול חתמו כמה אקציות, שהאחרונה שבהן נערכה בשוטרים היהודים וכבני משפחותיהם.

בפרק הזמן שבין 22 ביולי ל-21 בספטמבר נשלחו מגטו ורשה לטרנלינקה כ-300,000 יהודים. 11,000 יהודים נוספים הועברו למחנות עבודה, וכ-10,000 נרצחו בתוך הגטו. כ-90% מהבוגרים והנשים שחיו בגטו ורשה נרצחו באכזריות במהלך הגירוש הגדול. בקרב הילדים והזקנים עמדו האבדות על 99%. אך הגטו לאחר הגירוש היה שונה מזה שקדם לו ולא רק בהרכבו האנושי. הגטו הקטן וחלקו הדרומי של הגטו הגדול הוחזרו לשטחה הארי של העיר, וכשטח שנתמך נוצרו שלושה איים: הגטו המרכזי, אזור השופים, ושופ המבשיתנים. רק ל-35,000 איש אשר הצליחו להוכיח כי הם מועסקים במפעלים גרמניים בתוך הגטו או מחוץ לו הותר להישאר בגטו. אלהם התווספו עוד כ-15,000 יהודים "פראים", קרי – יהודים לא-חוקיים שהסתתרו בו. הגרמנים פרסמו הוראות מחמירות אשר אסרו על היהודים לעזוב את גבולות השופ במשך שעות העבודה, וסביב השופים החלו להכנות חומות. סמכותו של היוזנרט הצטמצמה באופן ניכר וכל הפרה של הוראה גרמנית גררה בעקבותיה הוצאה להורג לאלתר.

גטו ורשה במכתבונתו הקודמת חדל מלהתקיים וכפועל הפך למחנה עבודה. העבודה בשופים התנהלה שבעה ימים בשבוע והתשלום כעבודה

העור של מכצע ריינהרד (Aktion Reinhardt), ואכזריות הגירוש גברה עשרת מונים. אנשי הסי"ס, השוטרים הגרמנים ועוזריהם האוקראינים והלטוויים חדרו לתוך סמטאות הגטו, חטפו אנשים מהרחובות והוציאו את קרבנותיהם מהבתים מבלי לשים לב לתעות שהיו ברשותם. סכנת הגירוש הביאה לכך שבתוך זמן קצר הרחוב היהודי בגטו ורשה, שהיה בעבר מרחב ציבורי חשוב ביותר, חדל מלהתקיים. בראשית אוגוסט בוטלה הגנתם של עובדי מוסדות הציבור, ופעילי ציבור רבים גורשו מהגטו. ביניהם נלקחו לאומשלפלאץ 200 ילדי בית היתומים של יאנוש קורצ'אק. צוות העובדים ובראשם "הדוקטור הזקן", כפי שכונה קורצ'אק, הלכו עם הילדים לקרונות, והוא עצמו אף סירב להיענות להצעות להציל את נפשו. כך נהגו גם מתוכים רבים אחרים.

כ-10 באוגוסט חזרו הגרמנים על פינוי הגטו הקטן והחזרת שטחו לצד הפולני של העיר. עשרות אלפי יהודים נאלצו לנרוד ברחובות על-אף הסכנה התמידית ולחפש לעצמם מסתור באזור שהיה נתון אף הוא בסיטת הגירוש. בימים אלה גדל מספר המתאבדים בגטו – תופעה שנועדה עד אז מחיי יהודי ורשה.

כ-15 באוגוסט החלו אנשי מכצע ריינהרד בגירוש יהודי נפת ורשה ונכוחתם בתוך הגטו פחתה. אך הכוחות המעטים שנוותרו בו החלו בסריקה שיטתית של הגטו. הם חדרו לכתים, חיפשו מקומות מחבוא והחלו לכצע אקציות גם בתוך השופים. אנשים לא-עובדים ששהו בשופים, ובהם גם בני משפחות העובדים, נשלחו. במקרים רבים נלקח כל השופ המאולתר לאומשלפלאץ. בתקופה זו כבר התבררה ליהודי ורשה המשמעות האמתית של טרנלינקה וסכנת הגירוש הפכה למוחשית.

במשך ימי הגירוש הגדול החלה המחתרת היהודית בפעולותיה הראשונות ובהן ניסיון התנקשות כשיריסקי, מפקד המשטרה היהודית. על-אף כישלון הפעולה – שיריסקי רק נפצע – זו הייתה עבור המחתרת היהודית יזמה ראשונית חשובה שפותחה בהמשך. עם זאת, במהלך ימי הגירוש נרצחו כמה ממנהיגיה הבולטים של המחתרת הצעירה ובהם יוסף קפלן ושמזאל ברסלב. אבדן זה עורר בקרב צעירי המחתרת תחושות של תסכול וכישלון. הרוג תבעו לצאת כצעיר הפגנתי ונואש, לקום

היה אי"ל לארגון שאיחד את מרכיבי הצעירים אשר גדלו בתנועות הנוער הציוניות-סוציאליסטיות ובתנועת הפונר. לצד הוקם בסוף הגירוש הגדול ארגון מחתרת נוסף, האגוד הצבאי היהודי – אצ"י (Zydowski Związek Wojskowy, ŻZW), מיסודם של הזרמים של הרוויזיוניסטים. לאצ"י הייתה מועצה ציבורית נפרדת בראשותו של דוד ודובניסקי. בחודשים אוקטובר ונובמבר הרגישו בדבריהן המחתרות בגטו את משמעותו האמתית של טרפילניקה והתארגנו לקראת פעילות עתידית מזוינת. כצעד ראשון התרחבו ההוצאות להורג של יהודים אשר נתפסו כאחראים לאסונו של הציבור היהודי כימי הגירוש: לייקן וככירים נוספים ביוזנרט נרצחו וכרחבי הגטו פורסמו גזרי דיץ המוות שהוציאו המחתרות היהודיות.

ב-9 בינואר 1943 הגיע היינריך הימלר לוורשה. ביקורו בגטו שהכיל אז יותר מ-50,000 יהודים, רבים מהם ללא אישור, העלה את חמתו והוא דרש להפחית את מספרם באופן מדי. עקב כך נכנסו לגטו ב-18 בחודש כוחות גרמניים גדולים במטרה לגרש כ-8,000 יהודים "פראים". אמנם הגירוש הפתיע את הציבור היהודי, אך תגובתו הייתה מהירה: עשרות אלפי היהודים, ובהם גם בעלי התעודות, הסתמרו, ופקודותיהם של הגרמנים שדרשו מהיהודים להתייצב לכדיקת תעודות לא נענו. זו הייתה הפעם הראשונה שבה נאלצו הגרמנים להיכנס לכתי הגטו כדי לרכז את היהודים.

גם חברי המחתרת הופתעו ולא הצליחו להחליט על פעולה מחוואמת, אך אנשיהם הגיבו במהירות. קבוצת לוחמים של חברי השומר הצעיר בפיקודו של מרדכי אנילביץ' הצטרפה לשיירה של יהודים שהחובלו לאומוגלפאלץ. לפתע, ועל-פאות מוסכם, החלו להלחמים לירות במגמנים באקדחים הספורים שהיו ברשותם. כל הלוחמים, למעט אנילביץ', נהגרו בידי הגרמנים בתוך דקות ספורות, אך שיירת המגורשים פזורה. זמן קצר לאחר מכן אירעה התנגדות ממושכה נוספת. כאשר נכנסו כוחות גרמניים לדירה שבה שהו כמה חברי המחתרת מתנועת דרוור במטרה לחייב את היהודים לרדת לרחוב ירו עליהם היהודים וחמקו דרך הגגות.

בסופו של דבר שהו הכוחות הגרמניים בגטו עד 22 בינואר. בפרק זמן זה גורשו ממנו כ-4,500 נפש וקרוב ל-2,000 יהודים נוספים נורו

כוטל. לכאורה היו היהודים אמורים להתקיים מכרטיסי מזון שחולקו לעובדים ומשוררתיים נוספים שהיו אמורים להיות מסופקים להם בחינם. "היהודים הפראים", שהיו קרוב לשליש מתושבי הגטו, לא זכו לקבל כרטיסי מזון, והאוכל שחולק בשופים לא היה מספק. במהרה הוקמה מערכת מקבלה ובלתי חוקית של מאפיות, תנויות לממכר מזון, מספרות ועוד. המטבע העוכר לטוחו היו הפצי ערך שנותרו בגטו, ואחד היקורים שבהם היה רעל.

ואולם הטרור הגרמני, הפיז והנפשי, לא פסק בגטו גם במשך הימים האלה. מאות יהודים שנתפסו כרחובות נורו למוות, ואחרים הוצאו להורג במקום עבודתם. בראשית נובמבר 1942 הורו הגרמנים להקים בגטו כתי מחסה לילדים העזובים, בטענה הצניית כי על כל עם לדאוג לילדיו. הם אף קראו לשארית יהודי הגטו לפתוח בשופים תאטראות וכתי קפה. הלכה למעשה הרחיבו הוראות אלה את מרחב הפעולה היהודי בתוך השופים, ובכמה מהם הוקמו נקודות לטיפול בילדים ויוסדו קופות לעזרה הדדית במקרי מחלה. במהרה החלה להתפתח בשופים וכפלצונקת כעין פטרוישיות מקומית, והוקמו בהם מסגרות חברתיות חלופיות לאלה שאבדו כימי הגירוש.

אך האבדן האישי, חוסר האונים של הפרט ושגרת האלמות הגרמנית הביאו לתופעות שנועדו בעבר מהרחוב היהודי: שכרות, מתרינות מינית וגנבות היו לשגרה. בקרב רבים הוחה התחושה של "אכול ושתו כי מחר נמות", שיצרה יחס של זלזול ברכוש האדם הפרטי ואף בחייו. את מקומה של החרדה הקיומית מימי הגירוש תפסה לאחר הגירוש מועקה נפשית קשה. יהודי הגטו הבינו כי חייהם אינם מוכטחים, ורבים האשימו את עצמם על חוסר היכולת להגן על יקיריהם. במציאות זו התגברו הקולות אשר ביקרו בחריפות את פעילות המשטרה היהודית כימי הגירוש ואשר הצירו על כך שהצבור היהודי לא התנגד באופן מעשי לגרמנים.

גילויי המתפוררות לא נעמדו גם בקרב חברי המחתרת אשר היו עדים לכרסוליות הגירוש הגדול. מי שהצליח לאחד מחדש את שורות המחתרת המרוסקת היה מרדכי אנילביץ', אשר שהה בקיץ 1942 בִּזְגֵלֶבֶיה (Zagłębie) בשליחות מפלגתית וחזר לגטו בתום הגירוש. בתקופה זו

שטח הגטו. בניגוד למסתור הארעי של ימי הגירוש, הפעם כנו היהודים בונקרים מצוידים היטב, אשר יכלו להכיל עשרות ואף מאות בני אדם במשך חודשים רבים. נאגרו מאות קילוגרמים של מזיצי מזון יבש, חלק מהבונקרים חוברו לתשתיות העירוניות – מיים, חשמל וכיוב, והיו שניסו להכטיח את נוכחותם של אנשי רפואה במקום המסתור. ככמה בונקרים אף נקנו כלי נשק ונחפרו מנהרות שהובילו לצד הארי.

בר בזמן נוצרה תופעה הפוכה בקרב חברי המחתרת. צעירים אלה קשרו את הפסקת האקציה בפעילות המזוינת של הארגון היהודי הלוחם והאמינו כי הגרמנים לא יאפשרו ליהודי ורשה לחיות עוד לשחרור. בימים שבהם שקדו יהודי הגטו על הכנת מסתורים עסקו חברי תנועות המחתרת ברכישת נשק וכארגון תנועת ההתנגדות. שאיפתם הייתה כי המורד יהיה צעד של מהאה המונית שהדיו יגועלו לאוניטה של יהודי העולם ושל החברה האנושית כולה. עכור אי"ל הוכיח מרד ינואר, שכונה בדיעבד המרד הקטן, כי בשעת גירוש אין בכולתו לפעול באופן מאוחד. לפיכך חולק הגטו לגזרות עצמאיות בפיקודו של אנלבל"ץ. מארק אדלמן הופקד על שופ המבשרתנים; אליעזר גלך על אזור השופים המרכזי, וישראל קנל היה למפקדו של הגטו המרכזי. יצחק צוקרמן נשלח לצד הארי כמטרה לשקם את הקשרים עם המחתרת הפולנית שנפגעו מאוד לאחר שבמרס 1943 נתפס אריה (יורק) וילנר – נציג המחתרת בצד הארי – על-ידי הגסטפו. עוד קודם לכן הצליח וילנר בזכות הדי מרד ינואר שהגיעו לפולנים לקבל מהם כ-50 אקדחים וכ-50 רימונים. אך הנשק שהיה ברשות אי"ל היה עדיין מועט ביותר: נשקם האישי של כ-500 לוחמיו היה אקדח ועשרה כדורים וככל גזרה היה רובה אחד, ובהמשך התקבל גם תת-מקלע אחד. חברי המחתרת נאלצו ליצור בעצמם כלי נשק מאולתרים כגון רימונים ובקבוקי מולוטוב. בעקבות לקחי ינואר החליט אי"ל גם כי אין לנסות לפגוע בגרמנים בשטח הפתוח, אלא יש לשאוף להפתיע אותם מתוך מברך הבתים של הגטו. 22 הקבוצות הלוחמות שליו אשר גובשו סביב השתייכות תנועתית היוצבו בדירות משותפות שמהן היה אפשר לצפות על גזרות שונות כגטו. בשל אמונתו כי ליהודים אין הצלה לא הכי לעצמו ארגון זה בונקרים ולא הכשיר דרכי נסיגה והימלטות מן הגטו.

למוות ברחובותיו. הציבור היהודי בגטו ורשה, אשר האמין כי מטרת הגרמנים הייתה חידוש הגירוש הגדול והיסול הגטו, ראה בתוצאות גירוש ינואר כישלון גרמני. בעיניהם היה הגורם המרכזי לעיכוב הגירוש סירובם של היהודים להתייצב בנרדש. הגרמנים לעומת זאת החליטו בעקבות התנהלות גירוש ינואר להקדים את פינוי עוכדי השופים להיסול הגטו ומימו את התעשיין הגרמני ספנס כאחראי להעברתם השקטה של הפועלים המיומנים למחנות עבודה כאזור לופלין. פנייתו של ספנס לציבור העובדים נתקלה בחוסר אמון מוחלט. הסיבה לכך לא הייתה רק ניסיונם של היהודים בקיץ 1942, אלא גם פרסומי המחתרות שהתריעו כי מודרכ בהשעיה גרמנית נוספת.

בימים אלה היו המחתרות היהודיות לנכחות בקרב הציבור היהודי. הידרנט והמישדה היהודית איבדו כליל את סמכותם בגטו ובמקומם עלתה, לראשונה, המחתרת כהנהגה ציבורית חלופית בעבור שארית העם היהודי בגטו ורשה. כדי לממן את פעילויות המחתרת, ובעיקר כדי להשיג משאבים כלכליים לקניית נשק, החלו אי"ל ואי"ל לגבות מסים מעשירי השופים. מעשים אלה, שכינו "אקסים", רק העלו את קרנם בתוך הגטו, מאחר שמנהלי המשפטים נתפסו לרוב כמשפתי פעולה עם הגרמנים. ואולם פעילות מקבילה זו החלה לעורר מתחים בין שתי המחתרות. שיקולים אידאולוגיים מנעו את איחודן, אך נוצר ביניהן קשר והן החלו לתאם את פעילותן.

כישלון גירוש ינואר חבר לתבוסות הצבא הגרמני כסטילינגרד ולהגברת התפצות הסובייטיות על ורשה, ולראשונה זה זמן רב החלו רבים להאמין כי אם יהיה אפשר לעכב את הגירושים ולו בחודשים ספורים תצליח שארית יהודי ורשה לשרוד את המלחמה. תודעת המוות ששודרה בגטו מאז הגירוש התפוגגה ורכים החלו לחפש לעצמם ערוץ הצלה. אלה שהיו בידם המשאבים הכלכליים והקשרים הנחוצים כדי לחיות בקרב הציבור הפולני החלו לצאת מהגטו לצד הארי. נראה שבחודשים האחרונים לקיומו עזבו את הגטו יותר מ-12,000 יהודים. חלקם חזרו אליו בהמשך בעקבות הלשונות וסתנות מצד הפולנים. אך עזיבת הגטו לא הייתה בנדר אפשרות ריאלית לרוב דיירי היהודים, והם החלו ליצור מקומות מחבוא בתוך

במשך 27 ימים עמדו יהודי הגטו מול כוחות גרמניים עורפיים והקשו עליהם לבצע את המשימה שהוטלה עליהם. לרשות הגרמנים עמדו לא רק טנקים ותותחים, אלא גם אלפי חיילים בעלי ניסיון קרבי שהתחילו ביניהם כדי לאגור כוח. כוח ההתנגדות היהודית מנה עשרות אלפי יהודים מורעבים שנאחזו בכונקרים בצירפרינדהם, וכ-750 מגינים, חמושים בעיקר באקדחים, רובם נערים צעירים. למותר לציין כי ליהודים לא היה כל כוח עתודה.

לחימת היהודים ועצמתה הפתיעה גם את הפיקוד הגרמני אשר החליט להטיל את דיכוי המרד על גנרל הס"ס יורגן שטרוֹפּ (Jurgen Stroop) בעל הניסיון בלוחמה פּרטיזנית. לנוכח לקחי היום הראשון החליט שטרוֹפּ לדכא את ההתנגדות היהודית בגטו המרכזי בעזרת כוח צבאי גדול, ובאותו הזמן להתחיל בפינוי הכוח העובד ממפעלי הגטו. אך הלחימה בגטו המרכזי, ובעיקר בכיכר מוֹרְנוֹב, נמשכה ואף התרחבה לשופ המכרשתנים.

בצד לחימת המחתרות הייתה זו דווקא ההתכצרות של עשרות אלפי היהודים אשר העניקה למרד את אופיו העממי. יתר על כן, יהודי הגטו, ובהם גם חלק מפועלי המפעלים, לא התייצבו לפינוי מטוֹרֵד אלא התכצרו בכונקרים, אף שהנתיבים שבהם נעשו קשים מרגע לרגע: ביום השני למרד נותק הגטו מרשת החשמל ומתשתיות הגז והמים, וכרוב מקומות המסתור נרחסו יותר אנשים משתוכנן ומערכות האוויר התקשו לעמוד בעומם. היקף ההתכצרות היהודית וחוסר היכולת לגרש אלפי יהודים כמתוכנן היה לבעיה קשה בעבור הגרמנים. בשלשלת הימים הראשונים למרד הצליחו כוחותיהם לתפוס כ-6,000 יהודים, רובם המכריע פועלים במפעלי הגטו המרכזי שהאמינו כי מיומנותם תבטיח את חייהם. כדי לקדם את הגירוש וכו בזמן להגן על אנשיו מפני ירי האקדחים החליט שטרוֹפּ להפסיק את קרבות הרחוב ולהיאבק ביהודים באמצעות האש.

כ-23 באפריל החלו הגרמנים בשרפה שיטתית של כתי הגטו, והאש המשתוללת הצליחה במקום שבו נכסלו החיילים המאומנים. האש אילצה את הלוחמים היהודים לנטוש את עמדותיהם, גרמה למותם של רבים והכריחה את המתכבאים לצאת לרחובות. חברי אי"ל נדרו מכית לכית וניסו להתקיף את הגרמנים כלילת. תושבי הגטו קלטו אותם ככונקרים

פעילותו של אי"ל הייתה בעלת אופי שונה. אף שהוקם על כסיס אידיאולוגי מוצק של התנועות הרדיקליות הן קלט לשורותיו גם אנשים שחלקו על דרכו ובהם אפילו קומוניסטים. רבים מבינן 250 חבריו שירתו לפני המלחמה בצבא הפולני, ובראשו עמד פּוֹלֵל פרנקל, צעיר מתנועת בתי"ד. אי"ל הביין כי לנשק קטן הקוטר תהיה השפעה מעטה בימי המרד, ולכן התרכז בהשגת נשק כבד יותר. הודות לקשריו האישיים עם כמה קצינים פולנים שפעלו במחתרת השיג אי"ל כלי נשק אוטומטיים אחרים, אך האקדח נותר הנשק האישי גם עבור לוחמיו. בתיאום עם אי"ל התרכזו מרבית כוחותיו של אי"ל בצפון מזרח הגטו והפכו את כיכר מוֹרְנוֹב (Plac Muranowski) שבה התבצר למתחם התקפתו. מפקדי אי"ל תכננו להנחית על הגרמנים מכת אש וכסוים הקרבות להשיג את אנשיהם אל מחוץ לגטו בעזרת מנהרה שחייבה בין הבונקרים שלהם לכין הצד הארי.

בשביעות שקדמו לפרוץ המרד נוצרה בגטו עיר תחתית של ממש. כמעט לכל אחד מ-40,000 היהודים שנוותרו בו הוכסח מקום מסתור באחד הבונקרים, והמתחרות היו לשם דבר בגטו.

היהודית בוורשה. כ-19 באפריל 1943, ערב ליל הסדר תש"ג, כותר הגטו. כוחות גרמניים גדולים והיילי ס"ס חדרו אליו במטרה לגרש את הפועלים למחנות עבודה באזור לונפליץ ואת שאר הציבור למחנות ההשמדה, אך המוני היהודים שהתכוננו לכך זה שביעות ארוכים הגיבו בהתנגדות עממית רחבה ופתחו במה שנודע לימים כמרד גטו ורשה.

לעיני הכוחות הגרמניים שחדרו לגטו התגלו רחובות ריקים מאדם. יהודי הגטו סירבו להתייצב לפקודתם, והטורים הגרמניים התקפו על-ידי המתחרות היהודיות: אי"ל ירה בהם מאקדחיו; אי"ל הצליח להכעיר פעמיים את אחד הטנקים שהוכנסו לגטו, ואחת מעמדותיו שגבלה עם הצד הארי הניפה דגל כחול-לבן ולצדו דגל אדום-לבן פולני. לוחם יהודי אחד נהרג ולגרמנים היו אבדות אחדות. בערב של היום נסוגו הגרמנים מהגטו, אף שתפסו רק מאות ספורות של יהודים. ההצלחה בעיני המתחרות ובעיני יהודי הגטו הייתה אדירה. היהודים הסתוכנו כרחובותיו כנרדמים ואנשי המתחרת התקבלו כגיבורים.

כסופו של דבר הצליחה האשה והמצוקה האזרית שיצרה להכריע את היהודים המסתתרים, וכוח ההתנגדות היהודי נחלש והלך. כ-16 במאי פוצץ שטרופ את בניין בית הכנסת הגדול של ורשה והכריז על סיום האקציה הגדולה. ברוח החגיגי שהגיגי למפקדי התפאר שטרופ כי "אין עוד רובע יהודי בוורשה" (Es gibt keinen jüdischen Wohnbezirk in Warschau).

עלפי דיווחיו של שטרופ במהלך המרד נתפסו 56,065 יהודים בשטח הגטו, מתוכם קרוב ל-14,000 נורו במקום או נשלחו לטרבלניקה. לדבריו, עוד כ-5,000 נספו בשרפת הגטו. מספרים אלה מופרכים ונראה כי מטרתם המרכזית הייתה להאדיר את שמו של שטרופ ולהרץ את הזמן הארוך שנדרש לכווחתו כדי לדכא את המרד היהודי. נראה כי כ-30,000 מבכל 40,000 היהודים ששהו בגטו ערב המרד נשלחו למחנות. כ-10,000 נוספים אכדו במשך המרד: בהוצאות המוניות להורג ובשרפות הענק. אף שאין התאמה מלאה בין דיווחיו השונים של שטרופ בנוגע לאבדות הגרמניות נראה כי אלה לא עלו על 16 הרוגים ו-85 פצועים שעליהם מסר באופן רשמי. הכשרתם הצבאית של הגרמנים, נשקם קטן הקוטר של הלוחמים היהודים ויכולתם של הגרמנים לפנות את פצועיהם לקבלת טיפול מעולה במהירות הפחיתו את מספר האבדות שלהם באופן ניכר. יתרה מזאת, מרכיב ההרוגים הגרמנים נפלל בקרבות הרחוב של הימים הראשונים. הנתורים נהרגו כרוכס במהלך מאבק הבונקרים שבא בעקבותיו. פעילותו של שטרופ לצמצום קרבות הרחוב על-ידי שרפת הגטו ועל-ידי הפשטת ניצולי הבונקרים הקטינה את יכולתם של היהודים לפגוע באויביהם. ואולם, בעיקרו של דבר הגורם שהביא למספר הקטן של האבדות הגרמניות היה האידאולוגיה הנאצית אשר לא החשיבה כהוא זה את סכלם של היהודים ואת מותם ההמוני.

מרד גטו ורשה היה ההתקוממות העירונית הראשונה כאירופה הכבושה ומעשה ההתנגדות הגדול ביותר שנעשה על-ידי יהודים בתקופת השואה. הדיו נפוצו עוד בימי המלחמה כפולין הכבושה ובעולם כולו, ועבור יהודים ולא-יהודים כאחד הוא מהווה עד היום סמל לגבורה נואשת ולמאבק איתנים של רוח האדם היהודי.

עם תום המרד נותרו כאזור שבו התקיימו בעבר חיים יהודיים תוססים

שלהם בזרועות פתוחות ואפשרו להם לאגור כוח לפני יציאתם הבאה לפני השטח. לעומת זאת יצאו כוחות אצ"י מהגטו לאחר סיום קרבות הרחוב העזים שבהם נטלו חלק פעיל, כפי שתוכנן מראש. הם העבירו את כוחותיהם דרך מנהרה לצד הארי, אך בתוך ימים ושכונות נהרגו כולם. הלשנה הובילה את הגרמנים למקום המסתור שלהם, ושם התפתח קרב יריות שכסופו נהרגו כל מפקדי אצ"י והרוכ המכריע של לוחמיו.

בינתיים הפכו בתי הגטו שעלו באש מלכודות מוות: שרפת המתוכננת הביאה להתמוטטות הבתים והורי בטון קרסו אל תוך הבונקר או חסמו את יציאותיו. אלה שיצאו לחזית הכתים מפתח האש העדיפו לא פעם לקפוץ ללהבות כדי שלא ליפול לידי הגרמנים. גם במקומות שבהם עמד מבנה הבונקר בשרפה נוצרו בו תנאים קשים מנשוא. מחמת האש הגיע החום בבונקרים למאות מעלות צלסיס; המים רתחו וצינורות ופוצצו אותם; מאגרי המזון שלא נשרפו התקלקלו מהחום; האוויר יבש והקשה על הנשימה; העשן שחדר לבונקר עיוור את העיניים והאימה והתופת הביאו את היהודים על סף טירוף. גם אז ניסו רבים להיאחז במקומות המוכווא ולנצל את הלילות לשיפור תנאי החיים בבונקר ולהטבת הסוואתו. בימים אלה היה בעיור הבונקרים חזית המאבק המרכזית של מרד גטו ורשה: בעזרת כלבים ומכשירים מיוחדים אותרו הפתחים של מקומות המחבוא, והיהודים המסתתרים אולצו לצאת עקב חדרת גז מדמייע אליהם והשלכת ריימונים. בעקבות כמה מקרים שבהם ירו היהודים המעונוים בגרמנים לאחר שהוצאו מהבונקר החלו הגרמנים להפשיטם ולערוך עליהם חיפוש קפדני. יהודים רבים נורו במקום, ובאחרים, נשים וגברים כאחד, התעללו הגרמנים באכזריות.

כ-8 במאי צרו הגרמנים על בונקר ברחוב מיליה (Mila) 18 שבו התרכזו מפקדיו של אי"ל. הלוחמים ובראשם אנג'ליניץ' וזיליץ' סירבו ליצית לקריאות הגרמנים ליצאת מהמחבוא והעדיפו ליטול את נפשם בכפס. לוחמי אי"ל שלא היו בבונקר זה חולצו מהגטו הבוער הדרות לפעילותו האמיצה של לוחם יהודי צעיר, קאז'יק (Kazik), הוא שמחה רֶשְׁדֵיִיץ, אשר הוביל דרך תעלות הכיוב כמה עשרות לוחמים והעביר אותם לייערות שבסביבת ורשה.

בתחילת 1944 הוכאן לוורשה אסירים יהודים מיוון, מהונגריה ומאיטליה כדי להרוס ולפנות את שרידי החורבות שנתרו בגטו. יהודים אלה, אלפי המסתתרים בוורשה הפולנית ואנשי ההיריטות הבודיים נקלעו בקיץ 1944 לתופת נוסף. כ-1 באוגוסט 1944 פתחו המתחרות הפולניות במרד שמטרתו הייתה שחרור הכירה הזורשאית. מרד ורשה הפולני היה ניסיון אמיץ אך יקר בנפש של הדגשת העצמאות הפולנית וחלק מן המאבק כרוטיה הסובייטית אשר סירכה להכיר בפולין על-פי גבולתיה ערכ מלחמת העולם השנייה. ואולם, בסופו של דבר הפך המרד הפולני לטרדגיה לאומית קשה: יותר מ-23,000 לוחמים נהרגו ואתם יותר מ-150,000 אזרחים. בין ההרוגים היו גם יהודים רבים אשר השתתפו באורח פעיל בקרבנות. מרד ורשה הפולני דוכא בידי הגרמנים באכזריות רבה בעוד חיילי הצבא האדום עמדו מנגד. בעקבות פקודה ישירה של היטלר נהרסה ורשה עד היסוד, בתה הועלו באש ופוצצו, ואזרחיה גורשו ממנה. הנשים והילדים נשלחו למחנות מעבר, והגברים למחנות ריכוז. אכזריות זו לא הותירה כל סיכוי ליהודים המסתתרים. רבים מהם יצאו ממחבואם ונרצחו כיהודים, ואחרים נותרו במחפטים ונספו בתוך זמן קצר.

כ-17 בינואר 1945 שוחררה ורשה. אך העיר הייתה שרויה במצב נורא: יותר מ-80% מבתיה נהרסו וכל תושביה גורשו ממנה. האבדות בנפש היו אף קשות יותר: כ-685,000 מתושביה נרצחו ובהם כ-370,000 יהודים. רק מאות אחדות של יהודים מוורשה שרדו את ימי המרד הפולני, ומהמתנות חזרו פחות מ-2,000 בני אדם.

אך ורק חורבות. נראה כי כמה מאות בודדות של יהודים המשיכו לחיות בין ההיריטות גם לאחר חיסולו הרשמי של גטו ורשה, אך תנאי הקיום הכלתי אפשידיים והנוכחות הגרמנית באזור הכיאו לכך שרק מעטים מביין אנשי ההיריטות, כפי שכוננו, החזיקו מעמד. עשרות אלפי היהודים שגורשו מוורשה למחנות באזור לופליין עברו בהם כתנאים אל-אנושיים במשך חודשים ארוכים, ורוכס המכריע נרצחו בראשית נובמבר 1943 במבצע שנשא את שם הקוד חג הקציר (Erntefest), שבו נורו בתוך ימים ספורים 42,000 אסירים, בעיקר במיידינק, בפוניאטובה (Poniatowa) ובטרותניקי (Trawniki). אלפים אחרים מתוכם אשר נשלחו עוד קודם לכן לאושוויץ או למחנות עבודה במערב פולין ניצלו לעת עתה. אך מרביתם נספו בשלבים המאוחרים יותר של המלחמה בעבודה הקשה, כסקלציות וכמעצרי המוות.

כ-20,000 יהודים שחיו בעבר בגטו ורשה נותרו לאחר חיסולו בצד הארי של העיר. בעלי המראה היהודי הטיפוסי הסתחרו, ואילו האחרים ניסו להישמע בקרב הפולנים. לעזרתם של היהודים התגייסה 'גאטתה Rada' אלפי יהודים בוורשה, חלק ניכר מהם ילדים, תמיכה כספית והתפקוד להם תעודות מזויפות. לצד 'גאטתה פעלו בוורשה אלפי פולנים אשר סיכנו את חייהם ואת חיי משפחותיהם כדי לסייע ליהודים. אך מניעים אנטישמיים ותאוות בצע הכיאו לכך שפולנים רבים אחרים עסקו בהסגרת יהודים וכלשו אחר כל אדם בעל מראה חשוד. הצורך בדריכות מתמדת והנסייון הנושא להחביא את הזהות היהודית היו לרכיב למויעקה יום-יומית. לכן, כאשר החברר באמצע שנת 1943 כי הגרמנים החלו לרכז יהודים בעלי אזרחות ניטרלית, בעיקר דרום אמריקנית, במטרה להחליפם באזרחים גרמנים – נטשו אלפים את מחבואם. הגמטפו שיכן את היהודים שהתחייבו במלון פולסקי (Hotel Polski) בוורשה, אך בדיעבר התברר כי הפרשה הייתה פיתיון גרמני והמקום הפך מלכודת ליהודים. אמנם כמה מאות מהם הוחלפו באזרחים גרמנים מארץ-ישראל, אך אלפי יהודים שרכשו תעודות מזויפות בכסף רב נשלחו בתוך זמן קצר למחנות ריכוז בגרמניה וכצרפת ומשם לאושוויץ.